İSLÂM İLİM VE DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE

ADUDÜDDİN el-ÎCÎ

editör

Eşref Altaş

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Yayın No. 699
İSAM Yayınları 189
İlmî Araştırmalar Dizisi 86

© Her hakkı mahfuzdur.

İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde
ADUDÜDDİN el-ÎCÎ

Editör: Eşref Altaş

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnayet Bebek, Rabia Aydın, Okan Kadir Yılmaz
Tasarım Ender Boztürk, M. Emin Albayrak, Ali Haydar Ulusoy

Bu eser
TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayınlanmıştır.

Proje koordinatörü M. Suat Mertoğlu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 13.06.2014 gün
ve 2014/12 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2017
ISBN 978-975-389-969-7

Basım, Yayın ve Dağıtım
TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. Alınteri Bulvarı 1256. Sokak No. 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr
Sertifika No. 15402

İslâm ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-Îcî / ed. Eşref Altaş - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2017.
669 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 699. İSAM Yayınları; 189. İlmî Araştırmalar Dizisi; 86)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-975-389-969-7

8
ADUDÜDDİN EL-ÎCÎ'NİN KELÂMULLAH HAKKINDAKİ RİSÂLESİ

Eşref Altaş
Doç.Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Risâlenin Muhtevası ve Tahlili

Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) kelâm sıfatı hakkındaki risâlesi, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) şehâdetiyle ve içeriğinin *el-Mevâkıf*'ta serdedilen görüşlere uygunluğu sebebiyle özgündür. Cürcânî *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın girişinde kelâm sıfatı bağlamında Îcî'nin görüşlerinin ileride geleceğini belirtmekte ve sıfatlar bahsinde, "Bil ki yazarın Allah Teâlâ'nın kelâmının tahkiki hususunda kitabın önsözünde işaret ettikleriyle uyumlu müstakil bir makalesi vardır" şeklinde yazmaktadır. Bu ifade, bu risâlenin Îcî'ye aidiyetini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde dile getirmektedir. Cürcânî, risâlenin tamamını kendi rivayetiyle *Şerhu'l-Mevâkıf*'a dercetmesi ve yorumlaması sebebiyle aynı zamanda risâlenin bilebildiğimiz kadarıyla ilk şârihi de sayılır. Osmanlı dönemi âlimlerinden Kemalpaşazâde ise (ö. 940/1534) bu risâle üzerine müstakil bir şerh yazmıştır. Türkiye kütüphanelerinde yirmiden fazla nüshası bulunan bu şerh, kaynak olarak *el-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Makāsıd*, *Şerhu'l-Akāid* (Teftâzânî), *Nihâyetü'l-ikdâm*, *Muhtasarü'l-Gaysi'l-müseccem fî Şerhi Lâmiyyeti'l-Acem*, *Müfredâtü'l-Kur'ân* gibi eserleri kullanır ve İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) görüşlerine atıf yapar.

Kütüphane kataloglarında farklı isimlerle belirtilen (isimler, aşağıda katalog bilgilerinde verilmiştir), kelâm sıfatı hakkındaki bu risâle, Îcî'nin bir sayfalık kısa risâlelerinden biridir. Fakat bu risâle Îcî'nin "akāid, ahlâk, vaz' ve âdâbü'l-bahs" üzerine olan diğer kısa risâlelerinin aksine, bir ilim dalını kurmamış ya da bir ilim dalına hasredilmemiştir. Bir başka ifadeyle kelâm sıfatı hakkındaki bu risâle ne kurucu ne de kapsayıcı bir risâledir. Ele aldığı sınırlı konu, en genel biçimde Allah'ın kelâm sıfatı olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda risâlede, kelâmın kadim ya da hâdis olması ve konunun Mu'tezilîler, Hanbelîler, Kerrâmîler ve Eş'arîler tarafından nasıl anlaşıldığı tartışılır. Fakat risâlenin odak noktası, Eş'arî'nin, "Kelâm, nefsî mânadır" sözünün, onun takipçisi bazı Eş'arîler tarafından nasıl anlaşıldığı ve müellife göre nasıl anlaşılması gerektiğidir. Temel çözüm ise kelâmın lafzı ve mânayı kapsayan, Allah'ın zatıyla kaim olan, nefsî kelâm olarak kadim olduğu, ancak insanî düzeyde telaffuz, yazma, okunma ve ezberin hâdis olduğudur. Cürcânî'ye göre Îcî'nin görüşleri, Şehristânî'nin *Nihâyetü'l-ikdâm* adlı eserinde tercih ettiği görüşle uyumlu ve din kaidelerine nispet edilen açık hükümlere daha yakındır.[1]

Burada Îcî'nin mezheplere dair belirlediği pozisyonu belirginleştirmek ve özellikle metnin ilk paragrafının anlaşılmasına yönelik bazı bilgileri ve yorumları paylaşmak gerekir.

Ehl-i sünnet tarafından Allah'a nispet edilen sübûtî sıfatlardan biri olan kelâm ya da kelâmullah, "Allah'ın konuşması"nı ifade eder. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın, "nidâ etti", "söyledi", "konuştu" gibi fiillerle yarattıkları ile konuştuğu belirtildiği gibi, bu konuşmanın vahiy yoluyla, perde arkasından veya doğrudan olduğunu ifade eden âyetler de vardır (el-A'râf 7/143; eş-Şûrâ 42/51). Naslarda ifade edilmesi sebebiyle naklî gerekçelerle,

[1] Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 142; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 320-322.

konuşmanın bir yetkinlik, konuşamamanın bir eksiklik olması, peygamber göndermenin gereği, emir ve nehiyleri ifade etmenin gerekliliği gibi aklî gerekçelerle ve peygamberlerin icmâsı gibi delillerle mezhepler, Allah'ın kelâm sıfatı olduğu konusunda birleşmişler,[2] fakat bu kelâmın nasıl olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Risâle bu görüşlerden dört tanesini ele almaktadır. Buna göre kelâm sıfatı ile ilgili temelde birinci şekil üçüncü darptan şöyle iki kıyas tertip edilebilir:

Kıyas 1

Yüce Allah'ın sıfatı olan her şey, kadimdir. [2] Büyük öncül

Kelâm yüce Allah'ın sıfatıdır. [1] Küçük öncül

O halde kelâm, kadimdir. [N1] Netice

Kıyas 2

Birbirinden önce gelen parçalardan tertip olunan her şey, hâdistir. [4] Büyük öncül

Kelâm, birbirinden önce gelen parçalardan tertip olunmuştur. [3] Küçük öncül

O halde kelâm, hâdistir. [N2] Netice

Buna göre Eş'arîler ve Hanbelîler birinci kıyasın neticesinin doğru, Mu'tezile ve Kerrâmiyye ise ikinci kıyasın neticesinin doğru olduğunu kabul eder. Durumun tersinden ifadesiyle Eş'arîler ve Hanbelîler ikinci kıyası "farklı gerekçelerle" yani farklı öncüllere men yöneltmek suretiyle, Mu'tezile ve Kerrâmiyye ise birinci kıyası "farklı gerekçelerle" kabul etmezler. Buna göre,

a. Mu'tezile birinci kıyasın, "Kelâm Allah Teâlâ'nın sıfatıdır"[1] şeklindeki küçük öncülüne men yöneltir. Çünkü Mu'tezile'ye

[2] Teftâzânî, *Şerhu'l-Makāsıd*, IV, 144; Yavuz, "Kelâm", s. 194-195.

göre kelâm, sesler ve harflerden müteşekkildir ve bu kelâm Allah tarafından levh-i mahfûzda, Cebrâil'de veya peygamberde yaratılmıştır. Bu sebeple yaratılan sesler ve harfler hâdistir. Hâdis olan sesler ve harfler yani kelâm, Allah'ın zatıyla kaim değildir. Eş'arîler Mu'tezile'nin sesler ve harflerden oluşan kelâmın hâdis olduğu iddiasını reddetmemekle birlikte bunun ötesinde başka bir kelâmın daha olduğunu, bunun ise lafızlarla ifade edilen mâna olduğunu söylemektedirler. Bir başka ifadeyle kelâmın "varlık" halinde tertip içermediğini ama "vaz'" halinde tertip içerdiğini belirtmektedirler. Bu sebeple de Mu'tezile'nin sesler ve harflerin hâdisliğine dair delillerinin Eş'arîler'i değil, ancak sesler, harfler ve hatta mushafların kadim olduğunu iddia eden Hanbelîler'i ilzam edeceğini belirtmektedirler. Nefsî ve lafzî kelâm ayırımı yapmaksızın mutlak kelâmın hâdis olduğuna delâlet eden âyetler Eş'arîler'e göre lafızların hâdis olmasına yorularak deliller arası cemedilebileceğinden Eş'arîler'e karşı delil olarak ileri sürülemez.

Kemalpaşazâde, öncülün meni konusunda Îcî'nin iddiasını, bu iddiaya kendi cevabını ve Mu'tezile'nin iddiasının temelinin ne olabileceğini şöyle açıklıyor:

> **Şöyle denilemez**: Mu'tezile bu mukaddimeyi menetmiyor. Bizimle onların arasındaki ihtilâfın tahkiki, nefsî kelâmın ispatına ve nefyine döner. Biz lafızların ve harflerin kadim olduğunu söylemiyoruz, onlar da nefsî kelâmın hâdis olduğunu söylemiyorlar. Müellif Îcî bunu *el-Mevâkıf*'ta şöyle dediği yerde açıklamıştır: "Bizim söylediğimiz nefsî kelâmdır; onlar, nefsî kelâmın sübutunu inkâr ediyorlar. Eğer kabul etselerdi onun kadim olduğunu nefyetmezlerdi. Dolayısıyla üzerinde tartışılan (nizâ mahalli), mânanın nefyi ve ispatıdır." **Çünkü** zikredilen kelâmdan kastedilen, daha önce dikkat çekildiği üzere, Allah'ın kendisiyle mütekellim olduğu şeydir, yoksa nefsî kelâm değildir. **Şöyle denildi**: Mu'tezile Allah'ın mütekellim olduğunu inkâr etmeyince şu görüşe vardılar: Allah,

> harfleri ve anlamları mahallinde yaratmak veya yazının şekillerini levh-i mahfûzda yaratmak anlamında mütekellimdir.[3]

b. Kerrâmîler birinci kıyasın, "Allah Teâlâ'nın sıfatı olan her şey kadimdir"[2] Büyük öncül şeklindeki büyük öncülüne men yöneltirler. Çünkü onlar, kelâmın harfler ve seslerden teşekkül ettiğini düşünmekle birlikte, hâdis olan şeylerin Allah'ın zatıyla kaim olmasını câiz görürler. Cürcânî, onların bu öncülü reddetmelerinin gerekçesini şöyle açıklar:

> Kerrâmîler, kelâmullahın harfler ve sesler olduğu hususunda Hanbelîler'e muvafakat etmişler, harfler ile seslerin hâdis olduğunu kabul etmişler, lâkin bu harf ve seslerin Allah'ın zatıyla kaim olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü onlar, hâdislerin Allah'ın zatıyla kaim olmasını mümkün görmektedirler. Böylece Kerrâmîler, ikinci kıyasın doğru olduğunu söylemişler ve birinci kıyasın büyük öncülünü eleştirmişlerdir.[4]

c. Hanbelîler ikinci kıyasın, "Birbirinden önce gelen parçalardan tertip olunan her şey, hâdistir" [4] Büyük öncül şeklindeki büyük öncülüne men yöneltirler. Îcî el-*Mevâkıf*'ta bunu şöyle açıklar:

> Sonra Hanbelîler şöyle demiştir: Allah'ın kelâmı, O'nun zatıyla kaim olan harf ve sestir ve Allah'ın kelâmı kadimdir. Onlar bu konuda aşırıya gitmişler, hatta onlardan bir kısım, cahillikle cildin ve kabın kadim olduğunu söylemiştir. Oysa bu, zaruretle bâtıldır. Çünkü her bir harfin meydana gelmesi, diğerinin bitmesi şartına bağlıdır. Bu durumda [şartlanan] harf önce olur ve dolayısıyla kadim olmaz. Harflerden birleşen toplam da aynı şekilde [kadim değil]dir.[5]

d. Eş'arîler ise ikinci kıyasın, "Kelâm, birbirinden önce gelen parçalardan tertip olunmuştur" [3] Küçük öncül şeklindeki küçük

---

3 Kemalpaşazâde, *Risâle fi tahkīki'l-kelâmi'n-nefsî*, vr. 2[a-b].

4 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 133.

5 Îcî, *el-Mevâkıf*, III, 128-129.

öncülüne men yöneltirler. Zira onlara göre "kelâm" anlamı, nefsî kelâm ve lafzî kelâm arasında müşterektir. *Nefsî kelâm*, Allah'ın sıfatı olup onun zatıyla kaimdir. *Lafzî kelâm* ise harfler ve seslerden oluşur, tertip barındırdığı için hâdistir ve Allah'ın zatıyla kaim değildir. Tertip olunma, organın yardım etmemesi sebebiyle lafızdadır. Nefsî mâna farklı dillerde, zamanlarla, mekânlarda, araçlarla, sembollerle ifade edildiğinde lafzî mâna olarak bir canlıda ya da mevcutta yaratılmış olur. Dolayısıyla öncülde ifade edildiğinin tersine nefsî kelâm, tertip barındırmaz. Kısaca tertip, varlıkta değil, vaz'dadır.[6]

Kemalpaşazâde'ye göre bu öncülün menedilmesinin sebebi şudur:

> Öğrendiğin üzere kelâmdan kastedilen, Allah Teâlâ'nın kendisiyle mütekellim olduğu şeydir. Bu Eş'arîler'e göre nefsî kelâmdır, yoksa dizili harflerden telif edilen lafzî kelâm değildir. Böylece onlar kelâm için başka bir anlam ispat edip şöyle diyorlar: "Allah'ın kelâmı bu ikisi arasında müşterektir ve Allah, kendisiyle kaim olan bu başka anlamla mütekellimdir, yoksa başka bir mahal ile kaim olan lafzî kelâm ile değil."[7]

Öncüllerin, mezheplerin iddialarının ve karşılıklı konumlarının detayları kaynakçada belirtilen kitapların ilgili bölümünde takip edilebilir. Fakat risâlenin temel iddiası bazı Eş'arî takipçilerinin, Eş'arî'nin "Kelâm, nefsî mânadır" ifadesini, sonunda lafzın hâdis olduğunu söyleyecek şekilde, lafzı dışta bırakarak tek başına lafzın medlûlü olan mânaya hasrederek yanlış yaptıklarıdır. Hermenötik bağlamında güncel bir tartışma da olan kelâmın hâdis olması, Îcî'ye göre bazı fâsit sonuçlar doğuracak bir iddiadır:

6 Îcî, *el-Mevâkıf*, III, 128-129; Yavuz, "Kelâm", s. 195.

7 Kemalpaşazâde, *Risâle fî tahkîki'l-kelâmi'n-nefsî*, vr. 2[b].

a. Kelâmın hâdis olması, mushafın iki kapağı arasındaki şeylerin Allah'ın kelâmı olduğunu, "Sûrelere ve âyetlere bölünmüş münzel mûciz nazm, Allah'ın kelâmı değildir" diyerek inkâr edenlerin küfre nispet edilememesi sonucunu doğurur. Fakat hem *Şerhu'l-Mevâkıf* muhaşşisi Hasan Çelebi (ö. 891/1486) hem Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) gibi müellifler bu görüşe itiraz ederler. Hasan Çelebi Allah'ın kelâmı olmasının inkârının küfrü gerektireceği, fakat kelâmın Allah'ın; meleğin ve nebînin dilinde yaratma tarzında veya levh-i mahfûz da nakışlar var etme tarzında olduğuna inanılmasında küfrü gerektirecek bir şey olmadığını belirtmektedir. Kemalpaşazâde'ye göre ise mushafın iki kapağı arasında yazılanların Allah'a dayandığı ve beşerin icat ve kesbiyle bir ilgisi olmadığı, dinde zaruretle bilinen bir şeydir. Ancak yazılanların Allah'a, onun zatıyla kaim diğer sıfatlarına nispeti tarzında nispet edilip edilmeyeceği konusu dinde zaruretle bilinen şeylerden değildir. Bu sebeple "küfre nispetin olamayacağı" ifadesi üzerinde tartışılabileceğini söyler.

b. Îcî'ye göre kelâmın hâdis olmasının ikinci sonucu Allah'ın gerçek kelâmıyla muârazanın ve tehaddînin olmamasıdır. "Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi de (yardımcılarınızı) çağırın. Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının…" (el-Bakara 2/23-24) âyetleri ve diğer tehaddî âyetleri (Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88; et-Tûr 52/33-34), Kur'ân-ı Kerim'in ilâhî kaynaklı olduğunu kabul etmeyenlere Kur'an'ın benzerini getirmeleri hususunda meydan okumaktadır. Mushafın iki kapağı arasındakilerin Allah'ın kelâmı olduğunun inkârı, bu meydan okumaların Allah'ın gerçek kelâmıyla olmadığı sonucunu doğurur.

c. Her ne kadar Îcî'nin metninde doğrudan geçmiyorsa da Kur'an'ın hâdis olmasının Cürcânî'nin hulâsasında geçen üçüncü fâsit sonucu, insanların ibadet ve itaat kastıyla okudukları ve ezberledikleri kelâmın, Allah'ın gerçek kelâmı olmamasıdır. Cürcânî hulâsasında ilâveten, "Ayrıca bunun, dinî hükümlerde kavrayış sahibine kapalı olmayan başka sonuçları da vardır" denilerek daha başka fâsit sonuçlarının da var olduğuna işaretle iktifâ edilmektedir.

Sonuç olarak Îcî, Eş'arî'nin, "Kelâm, nefsî mânadır" sözünün, "lafzı ve mânayı kapsayan ve Allah'ın zatıyla kaim olan ikinci anlamıyla nefsî kelâm" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir. Buna göre risâlenin son kısmındaki gerekçelerle birlikte "nefsî kelâm; lafız ve mânanın tamamını kapsayan, Allah Teâlâ'nın zatıyla kaim, mushaflarda yazılan, dillerde okunan, kalplerde ezberlenendir ve bu, hâdis olan okuma, yazma ve ezberden başkadır."

Risâlenin ana çerçevesi ve iddiası temelde böyle olmakla birlikte kelâm sıfatı ve Kur'an'ın mahiyetine dair görüşler bağlamında risâlenin birçok tartışmanın zeminini teşkil edecek özellikler taşıdığını belirtmek gerekir.

EK

Adudüddin el-Îcî'nin *Risâle fî Kelâmillah* Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi

Tahkikle İlgili Not

Biz bu tahkikte risâlenin aşağıda künyeleri verilen Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli [ل], Cârullah Efendi [ج] ve Hafîd Efendi [ح] nüshalarını esas almakla birlikte metnin inşasında Kemalpaşazâde'nin şerhi ve Cürcânî'nin rivayetini de dikkate aldık. Ayrıca risâle tamamıyla ancak isim verilmeksizin Âmilî'nin *el-Keşkûl* adlı eserinde dercedildiğinden *el-Keşkûl*'deki [ك] farklılıkları da tahkikte gösterdik.

Kemalpaşazâde şerhiyle birlikte olanlar dışarıda tutulmak kaydıyla, Îcî'nin bu eserinin tespit edebildiğimiz kadarıyla, Türkiye kütüphanelerindeki nüshalarının isimleri ve yer bilgileri şöyledir:

Risâle fî kıdemi'l-kelâm: Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1875/8, vr. 159[b]-160[b]; istinsah tarihi: Zilhicce 1079 / Mayıs 1669.

Risâle fî kelâmillah: Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2581/6, vr. 9[a-b].

Risâle fi'l-kelâm: Sıfatullah: Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi, nr. 33/3, vr. 12[a]-13[a].

Fevâid fi'l-kelâmi alâ sıfatillah: Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 810, vr. 86[b]-87[a].

Risâle fî beyâni'l-fark beyne'l-kelâmi'l-lafzî ve'n-nefsî: Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1026, vr. 2-3; nr. 1032, vr. 199[a-b].

er-Risâletü'l-kelâmiye: Burdur İl Halk Ktp., nr. 000973-02, vr. 5[b]-6[a].

رسالة في كلام الله[1]

عضد الدين الإيجي (٧٥٦هـ/١٣٥٥م)

بسم الله الرحمن الرحيم.[2]

الحمد لله رب العالمين، والصلاة على خير خلقه محمّد وآله[3] أجمعين.[4]

اعلم أن الأصحاب لما رأوْا اجتماع النتيجتين المتنافيتين الحاصلتين من قولهم: «الكلام صفة الله تعالى، وكلّ ما هو صفة الله[5] تعالى فهو قديم، فالكلام قديم»، و«الكلام مرتّب[6] الأجزاء مقدّم بعضها[7] على بعض، وكلّ ما هو كذلك فهو حادث، فالكلام حادث»، مَنَع كلّ طائفةٍ مقدّمةً منها: كالمعتزلة للأولى، والكرّامية للثانية، والأشاعرة للثالثة، والحنابلة للرابعة.

١ اسم الرسالة: في ل: رسالة في كلام الله؛ وفي ج: رسالة في قدم الكلام، وفي ح: رسالة في الكلام صفة الله.

٢ ج + وبه نستعين. [ج: المكتبة السليمانية، قسم جار الله أفندي، رقم: ١٨٧٥، في ضمن مجموعة: ٨، تاريخ النسخة: ١٠٧٩، ورق: ١٥٩ظ-١٦٠ظ].

٣ ل: وعلى آله. [ل: المكتبة السليمانية، قسم لاله لي، رقم: ٢٥٨١، في ضمن مجموعة: ٦، ورق: ٩و-٩ظ].

٤ ح - الحمد لله رب العالمين والصلاة على خير خلقه محمد وآله أجمعين. [ح: المكتبة السليمانية، قسم حفيد أفندي، رقم:٣٣ ، في ضمن مجموعة: ٣، ورق ١٢و-١٣و]؛ ك - بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلاة على خير خلقه محمد وآله أجمعين. [ك: **الكشكول** للعاملي، (تحقيق محمد عبد الكريم النمري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٨/١٩٩٨) ١/٢٤٠].

٥ ج: صفة لله.

٦ ج ل: مرتبة؛ ك: مترتب.

٧ ج ل: بعضها مقدم.

Kelâmullah Hakkında Bir Risâle

Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355)

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla…

Hamd âlemlerin rabbi Allah'a aittir. Salât Allah'ın mahlûkatının en hayırlısı Hz. Muhammed'in ve onun ailesinin hepsinin üzerine olsun.

Bil ki: [Mezhep] müntesipleri, "[2] Allah Teâlâ'nın sıfatı olan her şey kadimdir. [1] Kelâm Allah'ın sıfatıdır. [N] O halde kelâm kadimdir" ve "[4] Birbirinden önce gelen parçalardan tertip olunan her şey hâdistir. [3] Kelâm birbirinden önce gelen parçalardan tertip olunmuştur. [N] O halde kelâm hâdistir"[1] şeklindeki iki kıyastan hâsıl olan çelişik neticelerin bir araya geldiğini görünce her bir grup bir mukaddimeyi menetmiştir: Nitekim bunlardan Mu'tezile birinciyi; Kerrâmîler ikinciyi, Eş'arîler üçüncüyü, Hanbelîler dördüncüyü [menetmiştir].

[1] Arapça'da olanın aksine Türkçe'de büyük öncülün önce, küçük öncülün sonra söylenmesinin yaygınlığına binaen, kıyasların öncülleri tercümede takdim tehir edilerek büyük öncül önce verilmiştir.

والحقّ أن الكلام يطلق على معنيين: على الكلام النفسي، وعلى الكلام اللساني.[٨] وقد يقسم[٩] الأخير إلى حالتين: ما للمتكلّم بالفعل، وما للمتكلّم بالقوّة. ويتبيّن[١٠] الكلّ بالضدّ: كالنسيان[١١] للأوّل، والسكوت للثاني، والخرس[١٢] للثالث. والمعنى يطلق على معنيين: على[١٣] المعنى الذي هو مدلول اللفظ، وعلى[١٤] المعنى الذي هو القائم بالغير، فالشيخ[١٥] لما قال: «الكلام هو المعنى النفسي» فَهِمَ الأصحاب منه[١٦] أن المراد به[١٧] مدلول اللفظ، حتى قالوا بحدوث الألفاظ. وله لوازم كثيرة فاسدة: كعَدمِ التكفير لمنكِر كلاميّةِ ما بين الدفّتين،[١٨] لكنه عُلِم بالضرورة من الدين أنه كلام الله تعالى؛ وكلزوم عدم المعارضة والتحدّي بالكلام.

بل نقول: المراد به الكلام[١٩] النفسي بالمعنى الثاني، شاملًا للفظ والمعنى،[٢٠] قائمًا بذات الله تعالى، وهو مكتوب في المصاحف، مقروء بالألسنة،[٢١] محفوظ في الصدور، وهو غير القراءة والكتابة والحفظ الحادثة، كما هو المشهور من أن القراءة[٢٢] غير المقروء.

٨ ج: اللسان.
٩ ل: ينقسم.
١٠ ك: تبين.
١١ ج: كالبيان. | قال ابن كمال باشا في الشرح: «فيه نظر؛ لأن النسيان إنما يقابل الذكر دون الكلام النفسي، وإنما مقابله السكوت والخرس الباطنيان، فكما أن الكلام لفظي ونفسي فكذا ضدّه، أعني: السكوت والخرس، لكن لما كان في الكلام النفسي وضدّه نوع خفاء لم يشتهر إطلاق لفظهما عند أهل العرف واللغة إلا على الكلام اللفظي وضدّه». **شرح رسالة الكلام للإيجي** لابن كمال باشا (المكتبة العامة المحلية أنقرة، ٣٥٠٥)، ٣ظ.
١٢ ج: والحرس.
١٣ ك – على.
١٤ ك – على.
١٥ ك + الأشعري. | أي: أبي الحسن الأشعري، كما هو مصرّح في تلخيص الجرجاني للرسالة. **شرح المواقف** للجرجاني، (تحقيق عبد الرحمن عميرة، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٧) ١٤١/٣.
١٦ ج – منه.
١٧ ح ل: منه.
١٨ ك: كلامه.
١٩ ج – بل نقول المراد به الكلام.
٢٠ ك: أو المعنى.
٢١ ح: بالألسن.
٢٢ ل: القرآن.

Gerçek şudur: Kelâm; [a] nefsî kelâm ve [b] lisanî kelâm olmak üzere iki anlamda kullanılır. Sonuncusu [yani lisanî kelâm] da [bi] "mütekellim için bilfiil olan" ve [bii] "mütekellim için bilkuvve olan" şeklinde iki duruma bölümlenir. Bunların hepsi; meselâ birincisi için unutmak, ikincisi için sükût, üçüncüsü için de dilsizlik gibi zıddıyla açıklığa kavuşur.[2] Mâna da [a] lafzın medlûlü olan mâna ve [b] başkasıyla kaim olan mâna olmak üzere iki anlamda kullanılır. Şeyh [el-Eş'arî], "Kelâm, nefsî mânadır" deyince takipçileri, onun bu sözünden, mâna lafzı ile kastedilenin lafzın medlûlü olduğunu anladılar. Nihayet lafızların hâdis olduğunu söylediler. Bu [şekilde anlamanın] birçok fâsit sonucu vardır: Meselâ [mushafın] iki kapağı arasındaki şeylerin [Allah] kelâm[ı] olmasını inkâr edenin tekfir edilmemesi böyledir. Fakat dinden zaruretle bilinir ki o, kuşkusuz Allah'ın kelâmıdır. [Allah'ın] kelâmıyla muaraza ve meydan okumanın olmaması da böyledir.[3]

Bilakis biz şöyle diyoruz: [Şeyhin "Kelâm, nefsî mânadır" ifadesindeki] mâna ile kastedilen; lafzı ve mânayı kapsayan ve Allah'ın zatıyla kaim olan ikinci anlamıyla nefsî kelâmdır. O, mushaflarda yazılan, dillerde okunan, akıllarda hıfzedilen bir şeydir. O, hâdis olan okuma, yazma ve ezberden başkadır. Nitekim okumanın (*kırâat*) okunan olmadığı, yaygın bilinen bir şeydir.

[2] Metin, birincisinin yani nefsî kelâmın zıddının unutmak, ikincisinin yani lisanî kelâmın bilfiil kısmının zıddının sükût, üçüncüsü yani lisanî kelâmın bilkuvve kısmının zıddının dilsizlik olduğunu belirtmektedir. Kemalpaşazâde her şeyin zıddıyla açıklığa kavuşacağı kuralına göre tertip edilen bu zıtlıklardan meselâ unutmanın nefsî kelâmın değil, hatırlamanın (*ez-zikr*) zıddı olduğunu belirtiyor.

[3] Metinde literal olarak "Kelâmla muâraza ve meydan okumanın olmamasının gerekliliği de böyledir" şeklinde. Kemalpaşazâde'ye göre doğrusu "وكعدم المعارضة والتحدي بكلام الله تعالى الحقيقي" şeklinde olmalıdır. Çünkü temsil, lâzım içindir, melzum için değildir. Nitekim Cürcânî'nin hulâsasında "lüzum" kelimesi geçmemektedir.

وقولهم: إنه[٢٣] مرتّب[٢٤] الأجزاء، قلنا: لا نسلّم، بل المعنى الذي في النفس لا ترتّب فيه ولا تقدّم[٢٥] ولا تأخّر، كما هو قائم بنفس الحافظ ولا ترتّب فيه، نعم! الترتّب[٢٦] إنما يحصل في التلفّظ؛ لعدم[٢٧] مساعدة الآلة،[٢٨] ومن سمع من الله تعالى سمع غير مرتّب الأجزاء؛[٢٩] لعدم احتياجه إلى الآلة، وهُو الذي[٣٠] هو حادث مِنه،[٣١] وتُحمَل الأدلّة التي تدلّ على الحدوث على[٣٢] حدوثه جمعًا بين الأدلّة.

وهذا البحث[٣٣] وإن كان ظاهره خلافَ[٣٤] ما عليه متأخّرو القوم، لكن بعد التأمّل تُعرَف حقّيّتُه،[٣٥] والحقّ[٣٦] أن هذا المحمل[٣٧] محمل صحيح لكلام الشيخ[٣٨] ولا غبار عليه،[٣٩] فاحفظه. والله يقول الحق وهو يهدي السبيل.[٤٠]

٢٣ ح + من

٢٤ ج ل: مرتبة؛ ك: مترتبة.

٢٥ ك – ولا تقدم.

٢٦ ج: الترتيب.

٢٧ ج ل ك + لضرورة عدم.

٢٨ ج + له.

٢٩ ج ل – الأجزاء.

٣٠ ك – ومن سمع من الله تعالى سمع غير مرتّب الأجزاء لعدم احتياجه إلى الآلة، وهو الذي.

٣١ ل – منه.

٣٢ ل: وعلى.

٣٣ ح + بل نقول.

٣٤ ج – خلاف، صح هامش.

٣٥ ج ل: حقيقته.

٣٦ قال كمال باشا زاده: «والحق: أراد بقول الشيخ الأشعري في هذه المسألة وهذا المحمل لقوله مما اختاره محمّد الشهرستاني في كتابه المسمى **نهاية الإقدام**، وقال الفاضل الشريف: ولا شبهة في أنه أقرب إلى الأحكام الظاهرة المنسوبة إلى قاعدة الملة». **شرح رسالة الكلام للإيجي** لابن كمال باشا، ٣و؛ **شرح المواقف** للجرجاني، تحقيق عبد الرحمن عميرة (بيروت: دار الجيل، ١٩٩٧) ١٤٢/٣؛ انظر أيضًا: **سفينة راغب باشا**، (بولاق: دار الطباعة العامرة، ١٢٥٥)، ص ٢٢١.

٣٧ ل: المقام، ج: الحمل.

٣٨ ج + رحمه الله تعالى.

٣٩ ل: ولا عتبا عليه؛ ح – ولا غبار عليه.

٤٠ ل: تمت الرسالة الشريفة العضدية؛ ح: تمت الرسالة العضدية؛ ج: تم بعون الله وحسن توفيقه من فوائد الفاضل القاضي عضد الملة والدين رحمة الله تعالى، سنة ١٠٧٩ في شهر ذي الحجة.

Onların [lafzî kelâmın hâdis olmasına istidlâl için] "Parçalardan tertip olunmuştur" sözünü kabul etmiyoruz. Bilakis nefisteki mânada tertip olunma, öncelik ve sonralık yoktur. Nitekim nefisteki mâna, hâfızın nefsiyle kaimdir ve onda bir tertip olunma yoktur. Evet, tertip olunma ancak organın yardım etmemesi sebebiyle lafızdadır. Kim Allah'tan işitirse, O'nun organa ihtiyacının olmaması sebebiyle parçaların tertip olunmasından başka olanı işitir. Hâdis olan [telaffuz] ise, o kimsedendir. Hudûsa delâlet eden deliller, delillerin arasını cemetmek için telaffuzun hudûsuna hamledilir.

Her ne kadar bu bahsin zâhiri, müteahhir ashabımızın görüşünün tersine olsa da dikkatli bir düşünmeden sonra bunun gerçekliği anlaşılır. Gerçek şudur ki bu yükleme (*haml*), şeyhin kelâmının doğru yüklemesidir ve onun sözü tertemizdir. O halde ona riayet et! Allah gerçeği söyler ve ancak O doğru yola iletir.

نصّ خلاصة الجرجاني في شرح المواقف لرسالة الإيجي في كلام الله

واعلم أن للمصنّف [الإيجي] مقالة مفردة في تحقيق كلام الله تعالى على وفق ما أشار إليه في خطبة الكتاب، ومحصولها:

«أن لفظ المعنى يطلق تارةً على مدلول اللفظ، وأخرى على الأمر القائم بالغير، فالشيخ الأشعري لما قال: "الكلام هو المعنى النفسي" فَهِم الأصحاب منه أن مراده مدلول اللفظ وحده، وهو القديم عنده. وأما العبارات فإنما تسمّى كلامًا مجازًا؛ لدلالتها على ما هو كلام حقيقي، حتى صرّحوا بأن الألفاظ حادثة على مذهبه أيضًا، لكنّها ليست كلامه حقيقة. وهذا الذي فهموه من كلام الشيخ له لوازم كثيرة فاسدة: كعدم إكفار من أنكر كلاميّةَ ما بين دَفّتَي المصحف، مع أنه عُلم من الدين ضرورة كونه كلامَ الله تعالى حقيقة، وكعدم المعارضة والتحدّي بكلام الله تعالى الحقيقي، وكعدم كون المقروء والمحفوظ كلامه حقيقة إلى غير ذلك مما لا يخفى على المتفطّن في الأحكام الدينية، فوجب حمل كلام الشيخ على أنه أراد به المعنى الثاني، فيكون الكلام النفسي عنده أمرًا شاملًا للفظ والمعنى جميعًا، قائمًا بذات الله تعالى، وهو مكتوب في المصاحف، مقروء بالألسن، محفوظ في الصدور، وهو غير الكتابة والقراءة والحفظ الحادثة.

وما يقال من أن الحروف والألفاظ مترتّبة متعاقبة، فجوابه: أن ذلك الترتّب إنما هو في التلفّظ بسبب عدم مساعدة الآلة، فالتلفّظ حادث، والأدلّة الدالّة على الحدوث يجب حملها على حدوثه دون حدوث الملفوظ جمعًا بين الأدلّة، وهذا الذي ذكرناه وإن كان مخالفًا لِمَا عليه متأخّرو أصحابنا، إلا أنه بعد التأمّل تُعرف حقّيته». تَمّ كلامه.[٤١]

٤١ **شرح المواقف** للجرجاني، تحقيق، عبد الحمن عميرة، (بيروت: دار الجيل، ١٩٩٧)، ٣/١٤١-١٤٢.

Îcî'nin Kelâm Sıfatı Hakkındaki Risâlesinin Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ındaki Hulâsası

Bil ki yazarın Allah Teâlâ'nın kelâmının tahkiki hususunda kitabın önsözünde işaret ettikleriyle uyumlu müstakil bir makalesi vardır. Makalenin özü şudur:

> Mâna lafzı, bazan lafzın medlûlüne, bazan da başkasıyla kaim olan şeye söylenir. Şeyh el-Eş'arî "Kelâm, nefsî mânadır" deyince Eş'arî'nin ashabı, bundan onun kastının sadece lafzın medlûlü olduğunu, bu medlûlün kadim olduğunu, ibarelerin ise delâletlerinin gerçek kelâma olmaması sebebiyle mecazen "kelâm" olarak adlandırıldığını anladı. Nihayetinde lafızların Eş'arî'ye göre de hâdis olduğunu lâkin lafızların O'nun gerçek sözü olmadığını açıkça belirttiler. Şeyhin sözünün bu şekilde anlaşılmasının birçok fâsit sonucu vardır: Meselâ mushafın iki kapağı arasındakinin [Allah] kelâm[ı] olduğunu inkâr eden kimsenin küfre nispet edilememesi böyledir. Oysa dinden zaruri olarak bilinir ki onun Allah Teâlâ'nın kelâmı olduğu bir gerçektir. Yine Allah'ın gerçek kelâmı ile muâraza ve meydan okumanın olmaması böyledir. Yine okunan ve ezberlenen kelâmın O'nun gerçek kelâmı olmaması da böyledir. Ayrıca bunun, dinî hükümlerde kavrayış sahibine kapalı olmayan başka sonuçları da vardır. Dolayısıyla şeyhin sözünü, onun [yukarıda zikredilen] ikinci anlamı kastettiğine hamletmek gerekir. Şu halde nefsî kelâm, ona göre, lafız ve mânanın tamamını kapsayan, Allah Teâlâ'nın zatıyla kaim, mushaflarda yazılan, dillerde okunan ve akıllarda hfızedilen ezberlenen bir şey olur. Bu, hâdis olan okuma ve ezberden başkadır.
>
> Harflerin ve lafızların bir tertibe ve ardışıklığa sahip olduğu eleştirisinin cevabı şudur: Bu tertip olunma, organın yardım etmemesi sebebiyle yalnızca telaffuzdadır. Dolayısıyla telaffuz, hâdis olan şeydir. Hudûsa delâlet eden delillerin, delillerin arasını cemetmek için telaffuzun hudûsuna hamledilmesi gerekir. Bizim bu söylediğimiz, müteahhir ashabımızın görüşüne aykırı olmakla birlikte dikkatli bir düşünmeden sonra hakikati bilinecektir.

Yazarın sözü burada bitti.

Kaynakça

Âmilî, Bahâeddin, *el-Keşkûl*, nşr. Muhammed Abdülkerîm en-Nemrî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1998.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Abdurrahman Umeyre, I-III, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1999.

Îcî, Adudüddin, *el-Mevâkıf*, nşr. Abdurrahman Umeyre, I-III, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1999.

Kemalpaşazâde, *Risâle fî tahkīki'l-kelâmi'n-nefsî*, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp., nr. 06, Hk 3505/1, vr. 1[b]-8[b].

Râgıb Paşa, *Sefînetü'r-Râgıb ve defînetü'l-metâlib*, Bulak: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1255.

Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm, *Nihâyetü'l-ikdâm: The Summa Philosophiae al-Shahrastani Kitab Nihayatu'l-Iqdam fi ilmi'l-kalam,* trc. ve nşr. Alfred Guillaume, London: Oxford University, 1934.

Teftâzânî, Sâdeddin, *Şerhu'l-Makāsıd*, nşr. Abdurrahman Umeyre, I-V, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kelâm", *DİA*, 2002, XXV, 194-196.